

ОБНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ЗМІНИ ДО ЗАГАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО ЮРИДИЧНУ ОСОБУ

Борисова Валентина Іванівна,

професорка, завідувачка кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондент НАПрН України

Соціально-політичні та економічні перетворення, що відбуваються в Україні, потребують оновлення основного акта цивільного законодавства – ЦК України, зокрема положень, що стосуються юридичних осіб.

У статті автором аналізується поняття юридичної особи, поділ юридичних осіб на юридичних осіб приватного та публічного права. Визначаються критерії розмежування зазначених видів юридичних осіб, а саме інструментального та критерію інтересу.

Автором розкривається сутність категорії «організаційно-правова форма» та підтримується позиція, що юридичні особи приватного права можуть створюватися виключно у формі товариств та установ, чим пропонується відмінити припис щодо невичерпного переліку. Аналізуються ознаки товариств та установ. Констатується, що незалежно від того, про які види і типи юридичних осіб ідеться, усі юридичні особи створюються у такій юридичній формі, як організація.

Уособлення юридичної особи кожної з організаційно-правових форм знаходить своє відбиття в притаманному тільки цій формі установчому документі, згідно з яким досягається зовнішнє відокремлення юридичної особи від інших суб'єктів права за допомогою визначення найменування, місця знаходження, органів управління, мети діяльності тощо.

Порушується питання особистих немайнових прав юридичних осіб. З моменту набуття статусу юридичної особи в організації виникають особисті немайнові права, і не тільки право на найменування, а для підприємницьких товариств – право на комерційне (фірмове) найменування, а й право на індивідуалізацію продуктів, робіт і послуг, які виробляються, здійснюються або надаються такою юридичною особою. За результатами дослідження автором робляться ґрунтовні висновки.

Ключові слова: юридична особа, організаційно-правова форма, товариство, установа, установчі документи.

Borisova Valentina. Updating the Civil Code of Ukraine: amendments to the general provisions on legal entities

The ongoing socio-political and economic transformations in Ukraine require updating the main instrument of civil legislation such as the Civil Code of Ukraine, in particular the provisions relating to legal entities.

The author of this article discusses the concept of a legal entity, the division of legal entities into legal entities under private and public law. The author outlines the criteria for distinguishing between these types of legal entities, namely, the instrumental and interest criteria.

The author also reveals the essence of organizational and legal form and advocates the position that legal entities under private law may be incorporated solely as companies and institutions, and thus suggests that the requirement for a non-exhaustive list should be abolished. The author examines the features of companies and institutions. It is argued that regardless of the types of legal entities in question, all legal entities are incorporated as an organization.

The way a legal entity is defined in each of the organizational and legal forms is reflected in the constituent document, which is unique to that form and separates the legal entity from other legal entities by specifying its name, location, management bodies, objectives, etc.

This article raises the issue of the personal non-property rights of legal entities. Once a legal entity acquires its status, it gains personal non-property rights, including the right to a name and for business entities, the right to a commercial (brand) name, and the right to customize products, works, and services produced, performed or provided by such a legal entity.

The author draws significant conclusions based on the results of the study.

Key words: legal entity, organizational and legal form, company, institution, founding documents.

Перетворення, що відбуваються у соціально-політичній та економічній царинах суспільного буття в Україні, потребують оновлення основного акта цивільного законодавства – Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), який містить загальні положення про учасників цивільних відносин – фізичних і юридичних осіб. У Концепції оновлення Цивільного кодексу України (далі – Концепція) [1] звернено увагу на ті напрями, які потребують оновлення, серед яких і інститут юридичної особи – Розділ II Книги першої «Особи».

Загальновідомо, що інститут юридичної особи закріплює організаційно-структурову, майнову і функціональну єдність відмінного від фізичної особи¹ учасника цивільних відносин, встановлює межі цивільної правоздатності та дієздатності юридичної особи, порядок її створення і припинення, види і типи, а також врегульовує інші питання, що дають можливість визначити правовий статус тієї чи іншої юридичної особи.

Для легального визначення юридичної особи законодавець застосував засіб, сутність якого полягає у тому, що реально існуючі організації підводяться під умовну правову форму – юридична особа. Такий підхід базується на теорії похідної особи І.А. Покровського, який виснував, що юридична особа – це похідна особа, в якій індивідуальна особистість (людина – В.Б.) знаходить своє природне продовження та доповнення [2, с. 3]. Вважаємо, що теорія «похідної особи» [3; 4] здатна враховувати реалії сучасного етапу розвитку економіки і вписується в ту доктрину, що запропонована стосовно розвитку соціальних відносин.

Відповідно до ст. 80 ЦКУ юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. У Проекті ЦКУ, який запропонований у рамках Концепції, збережений підхід до визнання юридичної особи організацією, що наділена цивільною правоздатністю та дієздатністю на підставах, встановлених ЦКУ (ст. 80). Таким чином, визнання на рівні закону юридичної особи організацією залишається незмінним і є ключовим для розкриття її сутності².

Згідно зі ст. 81 «Класифікація юридичних осіб» Проекту ЦКУ, всі юридичні особи, залежно від порядку їх створення або інших підстав, визначених ЦКУ або законом, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. У зв'язку з цим виникає питання щодо критеріїв розмежування зазначених видів юридичних осіб, оскільки за ЦКУ єдиною нормою, яка визначає цей критерій, є ст. 81 «Види юридичних осіб» (у редакції Проекту ЦКУ – «Класифікація юридичних осіб»). Відповідно до приписів цієї статті розмежування відбувається на основі так званого «інструментального критерія», згідно з яким значення мають підстава і порядок утворення юридичної особи. Так, юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів, модельного статуту в порядку, визначеному законом³, а юридична особа

¹ Стосовно людей як учасників цивільних відносин ЦКУ вживає термін «фізична особа», підтримуючи загальновизнану тенденцію характеристики людини – носія цивільних прав та обов'язків, підкреслюючи реальне, фізичне її існування як частини живої природи. Див.: Харитонов Є.О. Цивільні правовідносини : навчальний посібник / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova. Київ : Істина, 2008. С. 60.

² Намагання дати єдине поняття, охопивши ним не тільки юридичних осіб приватного права, а і юридичних осіб публічного права, себе не виправдало, і не могло цього зробити, оскільки, по-перше, регулювання порядку утворення та правового статусу юридичних осіб публічного права здійснюється не за положеннями ЦКУ, а за іншими законами, а по-друге, «удосконалені» визначення юридичної особи не врахували того, що юридична особа виникає як суб'єкт права тільки після завершення стадії створення, що закінчується її державною реєстрацією.

³ У ст. 87 Проекту ЦКУ «Створення юридичної

публічного права – розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Інших формальних критеріїв поділу юридичних осіб у чинному законодавстві не закріплено.

Слід відзначити, що зазначений підхід до поділу юридичних осіб на види небезпідставно піддавався критиці з боку науковців [5, с. 328; 6, с. 447], які наголошували на застосуванні також і додаткових критеріїв, зокрема, критерію інтересу, для задоволення якого створюється відповідна юридична особа [7, с. 137–152]. До того ж і в окремих судових рішеннях можна знайти посилання на те, що однією з ознак юридичної особи публічного права є реалізація нею публічних інтересів держави чи територіальної громади [8]. У Проєкті ЦКУ простежується спроба, з огляду на пропозиції науковців, а також позицію судових органів, відійти від традиційного підходу до єдиного критерію поділу юридичних осіб на приватні і публічні, про що свідчить як зміна назви ст. 81 ЦКУ, так і наповнення її змістом щодо тих критеріїв, за якими такий поділ може відбуватися. Пропонується враховувати не тільки порядок створення юридичної особи, а й *інші підстави, визначені самим Кодексом або законом*.

Відповідно до Проєкту ЦКУ цивільним законодавством встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми (далі – ОПФ) та правовий статус юридичних осіб приватного права. Щодо юридичних осіб публічного права, порядок їх утворення, управління та інші правові питання встановлюються Конституцією України та законом. До юридичних осіб публічного права можуть застосовуватися положення цивільного законодавства за умови, якщо такі положення сумісні з правовою природою цих юридичних осіб.

Таким чином, якщо охарактеризувати ознаки юридичних осіб публічного права, то можна дійти таких висновків. Основна ознака – створення їх розпорядчим актом

Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування; особливість мети функціонування, а саме забезпечення публічних інтересів; регулювання порядку утворення та правового статусу не за положеннями ЦКУ, а за іншими законами; спеціальна правоздатність; спеціальний правовий режим майна; неможливість самостійно нести майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями [9, с. 5–12]. Передбачається, що природа юридичних осіб публічного права та критерії розмежування їх з юридичними особами приватного права будуть розкриті в оновленій главі 9 Книги першої ЦКУ.

Щодо юридичних осіб приватного права, то до конститутивних ознак, які характеризують юридичну особу як таку, належить насамперед публічність її виникнення і припинення. Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації, у порядку, встановленому законом (ст. 87 ЦКУ; ст. 87 Проєкту ЦКУ). Саме держава на користь усіх учасників цивільного обороту в особі спеціально уповноважених органів здійснює нагляд за дотриманням законодавства під час створення юридичної особи. Звідси характерною ознакою для юридичних осіб приватного права і стає публічність їх виникнення та припинення, що дозволяє відокремити організацію-юридичну особу від організації, яка не має такого статусу.

Окрім цього, для юридичної особи характерні такі ознаки, як: організаційна єдність, майнова відокремленість, можливість виступу в цивільному обороті від власного імені, процесуальна правоздатність, самостійна відповідальність. І хоча в легальному визначенні юридичної особи у Проєкті ЦКУ не вказується на відокремленість майна, однак у статті 87 Проєкту ЦКУ характеризується шлях виникнення юридичної особи – об'єднання осіб та майна, або об'єднання (виділення) лише майна. Таким чином, ідеться про обов'язковість виділення майна для створення нового суб'єкта права, що може відбуватися одночасно і з об'єднанням осіб (фізичних, юридичних тощо). Практичне значення майнової відокремленості полягає у тому, що юридична особа стає суб'єктом права, а це тягне за собою розподіл відповідальності

особи» Модельний статут як установний документ, що затверджується Кабінетом Міністрів України, виключно для товариств з обмеженою відповідальністю не вказується як підстава для створення юридичної особи приватного права.

засновників і юридичної особи за своїми зобов'язаннями.

Юридична особа приватного права відповідає за своїми зобов'язаннями належним їй на праві власності (закріпленим за нею) майном, якщо інше не встановлено законодавством. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями останньої, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями його учасника (засновника). Тим часом особи, які створюють юридичну особу, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до її державної реєстрації. Разом із тим і юридична особа відповідатиме за цими зобов'язаннями у разі подальшого схвалення дій осіб, які створюють цю юридичну особу.

Відповідно до Проекту ЦКУ (ст. 83) юридичні особи приватного права можуть створюватися виключно у формі товариств та установ, тобто пропонується відмінити припис щодо невичерпності переліку ОПФ юридичних осіб приватного права (ст. 83 ЦКУ). Погоджуючись з цим [10, с. 14–20], додамо, що науковий доробок досліджень ОПФ юридичної особи досить вагомий, хоча серед науковців і відсутній єдиний підхід до визначення ОПФ юридичної особи. Вважаємо, і ми неодноразово це підкреслювали, що слід підтримати позицію проф. О.А. Пушкіна, що ОПФ – певний тип організації, в якій повинна створюватися і діяти юридична особа того чи іншого виду [11, с. 137]. Вважаємо, що вид ОПФ юридичної особи – це тип організації, яка має сукупність конкретних ознак, що об'єктивно відрізняють її від інших юридичних осіб однієї ОПФ⁴. Кожна з ОПФ юридичних осіб приватного права може мати свої види, особливості правового статусу яких теж встановлюються за правилом, законом (ч. 3 ст. 83 ЦКУ і Проекту ЦКУ, ч. 2 ст. 85 ЦКУ і Проекту ЦКУ). Саме тому, окрім конститутивних ознак, які характеризують юридичну особу приватного права як таку, товариства і установи можуть мати і свої види, зокрема, товариства поділяються на підприємницькі і непідприємницькі, особливість правового статусу яких встановлюється за правилом,

законом (статті 83 та 85 ЦКУ; ст. 83 Проекту ЦКУ), а товариства поділяються ще й на типи: корпоративні (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) та товариства, засновані на членстві. Типи не є ОПФ товариств (ст. 83-1 Проекту ЦКУ). Вищезазначене, безумовно, породжує і для товариств, і для установ можливість мати спеціальні ознаки.

Поділяючи загалом підхід до ОПФ юридичних осіб приватного права на товариства й установи, слід звернути увагу на таке. По-перше, вважаємо, що під товариством слід розуміти організацію, створену не тільки шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в ньому (ч. 2 ст. 83 ЦКУ, ч. 2 ст. 83 Проекту ЦКУ), а й враховувати те, що товариства створюються й об'єднанням майна або, якщо йдеться про товариства однієї особи, – виключно об'єднанням майна [12, с. 252].

По-друге, системоутворюючим (кваліфікуючим) критерієм для поділу товариств на підприємницькі і непідприємницькі вибраний функціональний критерій – здійснення підприємницької діяльності. Однак беззаперечно з цим погодитись не можна, оскільки всі юридичні особи приватного права мають право займатися підприємницькою діяльністю в межах, встановлених законом. Тому системоутворюючим критерієм їх розрізнення, на наш погляд, слід вважати не функціональний критерій, а характер правоздатності, що впливає на право здійснення підприємницької діяльності, яка для непідприємницьких юридичних осіб вважається додатковою до основного виду їхньої діяльності, а також заборона для них розподілу прибутку на користь учасників юридичної особи або інших заздалегідь визначених осіб.

По-третє, поділ юридичних осіб на підприємницькі і непідприємницькі проведено на рівні Проекту ЦКУ тільки стосовно товариств, однак тлумачення положень ч. 1 ст. 86 ЦКУ і ч. 1 ст. 86 Проекту ЦКУ, в якій закріплено право установи на здійснення підприємницької діяльності, дає можливість віднести цю структуру до непідприємницьких юридичних осіб.

Звідси до ознак, які характеризують установу як самостійну ОПФ непідпри-

⁴ Такий підхід поділяється і розробниками в Проекті ЦКУ. Див, наприклад, частини 2 і 3 ст. 85 Проекту ЦКУ.

ємницької юридичної особи приватного права, належать не тільки конститутивні ознаки юридичної особи приватного права, а саме: публічність виникнення і припинення; організаційна єдність, майнова відокремленість, можливість виступу в цивільному обороті від власного імені, процесуальна правоздатність, самостійна відповідальність, а і спеціальні ознаки: мета створення, яка окреслюється засновниками, і залежно від сфери діяльності спрямовується на досягнення суспільних благ: освітніх, наукових, культурних тощо; цільова правоздатність, створення без наміру отримання прибутку; особливий установчий документ – установчий акт; відсутність членства, оскільки відносини, які виникають між установою та її засновниками (засновником), мають суто організаційний характер; особливий порядок формування майна, перелік якого наводиться в установчому акті, а передача якого засновником (а у разі його смерті зобов'язаною особою) здійснюється вже після державної реєстрації установи; цільове призначення майна; заборона для засновників на управління; заборона на розподіл прибутку; особливий порядок зміни цілей діяльності установи, а також структура її органів управління. Разом із тим наявні і ознаки, які притаманні установам залежно від сфери їх функціонування і їх слід враховувати.

Проте незалежно від того, про які види і типи юридичних осіб ідеться – приватного чи публічного права, підприємницькі чи непідприємницькі товариства, установи тощо, всі юридичні особи створюються у такій юридичній формі, як організація [13, с. 458].

Як і фізична особа, будь-яка юридична особа «проживає» своє «життя», тобто виникає, існує, змінює мету діяльності, може навіть припинити своє існування. А звідси існування або, за влучним висловом Д.І. Мейєра, «буття» юридичної особи [14, с. 139] умовно можна поділити на певні періоди (етапи) від створення до припинення її існування.

Життєвий цикл юридичної особи розпочинається з етапу її виникнення. На цьому етапі обрив майбутньої юридичної особи, який спочатку лише існує в уяві засновників, поступово набуває рельєфних конту-

рів завдяки тому, що засновники визначили мету цієї організації, сформувавши її суттєві ознаки, створили необхідні умови для її функціонування, наділивши останню певним майном.

У сучасних умовах під час створення будь-якої юридичної особи реалізація права відбувається у формі застосування, а правове «буття» юридичних осіб починається з моменту реєстрації установчих документів у відповідних органах, тобто з моменту прийняття акта застосування норми права. Таким чином, виникнення юридичної особи належить до складного процесу, який припускає використання не тільки норми права, що дозволяє створювати юридичні особи з індивідуалізацією їхніх прав та обов'язків самими суб'єктами права, до яких ця норма державно-владного акта звернена, а й з додатковими фактичними і юридичними діями органів державної влади, що закінчуються прийняттям індивідуального акта.

Слід зазначити, що отримання статусу фізичної особи-підприємця також пов'язане з процедурою державної реєстрації, яка відбувається відповідно до приписів Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [15]. Одним з основних принципів здійснення цієї процедури виступає єдність її методології і для юридичних осіб, і для фізичних осіб-підприємців, що є логічним, оскільки до підприємницької діяльності саме цієї категорії учасників цивільних відносин за аналогією закону застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не буде встановлено законом або не впливає із суті відносин (ст. 51 ЦКУ).

Разом із тим з моменту набуття фізичною особою статусу підприємця не відбувається звуження обсягу її прав як учасника цивільних відносин, а лише встановлюються певні правила, яких вона повинна дотримуватися у разі здійснення підприємницької діяльності.

Уособлення юридичної особи кожної з ОПФ знаходить своє відбиття в притаманному тільки цій формі установчому документі (статуті, засновницькому договорі; установчому акті; одноособовій заяві

(меморандумі), згідно з яким досягається зовнішнє відокремлення юридичної особи від інших суб'єктів права за допомогою визначення найменування, місця знаходження, органів управління, мети діяльності тощо. Саме у зв'язку з цим ЦКУ імперативно встановлює ті вимоги, яким повинні відповідати установчі документи юридичної особи кожної з ОПФ, виходячи з того, що вони мають різну правову природу.

Так, відповідно до частин 2 і 3 ст. 87 (частини 3 і 4 ст. 87 Проекту ЦКУ) установчим документом товариства є затверджений учасниками статут або засновницький договір між учасниками, якщо інше не встановлено законом. Товариство, створене однією особою, діє на підставі статуту, затвердженого цією особою. Установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками). Установчий акт може міститися також і в заповіті. До створення установи установчий акт, складений однією або кількома особами, може бути скасований засновником (засновниками).

До однієї з тих проблем, що потребує вирішення у сучасних умовах, віднесена проблема особистих немайнових прав юридичних осіб. Це пов'язано з тим, що кожна юридична особа індивідуальна, а звідси вона повинна мати своє місцезнаходження та найменування, що дає можливість відокремити її від усіх інших учасників цивільного обороту. Саме тому з моменту набуття статусу юридичної особи в організації виникають особисті немайнові права, і не тільки право на найменування, а для підприємницьких товариств – право на комерційне (фірмове) найменування, а й право на індивідуалізацію продуктів, робіт і послуг, які виробляються, здійснюються або надаються такою юридичною особою.

Однак, хоча ЦКУ і розрізняє такі поняття, як «найменування» і «комерційне (фірмове) найменування юридичної особи» (ст. 90 ЦКУ, ст. 90 Проекту ЦКУ), чомусь саме найменування законодавець не відніс до особистих немайнових прав юридичної особи, що не можна визнати правильним. Тому вважаємо за доцільне змінити редакцію не тільки статті 90 ЦКУ, а і ст. 94 ЦКУ, доповнивши в ній приблизний перелік особистих немайнових прав

і поставивши на перше місце право юридичної особи на найменування (комерційне (фірмове) найменування – для підприємницьких товариств), незалежно від того, що найменуванню юридичної особи приділено окрему статтю (ст. 90). Це пояснюється тим, що саме у момент закріплення за створеною організацією прав юридичної особи в останньої виникають особисті немайнові права, і перше з них – право на найменування (комерційне (фірмове) найменування), що буде забезпечувати її право- і дієздатність.

Слід відзначити, що проблемі цивільно-правового регулювання фірмового найменування вітчизняними науковцями приділяється достатня увага. І хоча є різні точки зору стосовно його сутності, однак науковці сходяться в тому, що фірмове найменування індивідуалізує юридичну особу в процесі товарообміну. Саме це і дає можливість віднести найменування юридичної особи до особистих немайнових прав, що є усталеним у доктрині права, а фірмове найменування – до спеціального найменування підприємницьких товариств, що містить відомості про їх засновників (засновника), організаційно-правову форму, предмет діяльності, а також інші відомості, які виділяють кожне з товариств серед тих товариств, що займаються випуском (наданням, виконанням) однорідної продукції (послуг, робіт), тобто індивідуалізує такого суб'єкта цивільного обороту, рекламує й захищає підприємницьке товариство як виробника продукції (робіт, послуг).

У ч. 2 статті 90 ЦКУ (ст. 90 Проекту ЦКУ) йдеться винятково про комерційне (фірмове) найменування підприємницьких товариств. У доктрині усталеним є підхід, що поняття «фірмове» і «комерційне» – ідентичні. Проте вже у ст. 489 ЦКУ йдеться тільки про комерційне найменування будь-якого суб'єкта цивільного обороту, що має право інтелектуальної власності на нього. Вважаємо, що у такому випадку законодавець виходить з того, що «комерційне (фірмове) найменування» – це комплексне поняття, покликане охарактеризувати підприємницьке товариство як суб'єкта цивільного обороту – юридичну особу, що і знайшло своє відбиття в терміні «фірмове», і як суб'єкта, що займається винятково підприємницькою діяльністю,

що знаходить своє відбиття саме в терміні «комерційне». Тільки із цієї позиції стає зрозумілим, чому у статті 489 ЦКУ йдеться про комерційне найменування, а не про комерційне (фірмове) найменування. При цьому право на комерційне найменування віднесене до виключних прав.

Вважаємо, що такі поняття, як «комерційне найменування» і «комерційне (фірмове) найменування», співвідносяться між собою як родові і видові: перше характеризує всіх суб'єктів цивільного права, які покликані здійснювати підприємницьку діяльність, а друге – винятково підприємницькі товариства.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що, безумовно, категорія юридичної особи трансформується залежно від тієї соціально-економічної формації,

в якій вона функціонує. Однак ознаками юридичної особи приватного права, тобто імперативними вимогами, дотримання яких дозволяє організації стати суб'єктом цивільних відносин, залишаються: організаційна єдність, оскільки юридична особа виступає у цивільному обороті як єдине ціле – суб'єкт права; публічність виникнення і припинення; трансформація волі засновників у волю органів управління юридичної особи; відокремленість майна юридичної особи від майна засновників; загальна (універсальна) правоздатність юридичних осіб приватного права; виступ у цивільному обороті від свого імені; самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями належним юридичній особі на праві власності (закріпленим за нею) майном.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепції оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк». 2020.
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва : «Статут». 1988.
3. Борисова В.І. Теорії юридичної особи: історія та сучасність. *Вісник академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 117–130.
4. Борисова В.І. Теории сущности юридического лица. *Очерки права компаний* : сборник статей. Харьков : ЧП «ЭКУС», Сообщество «Цивилистическая платформа». 2019, с. 30–48.
5. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2004.
6. Ромащенко І.О. Регулювання корпоративних відносин цивільним законодавством. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021.
7. Майданик Р.А. Юридические лица публичного права в украинском и европейском праве. *Ежегодник украинского права* : сборник научных трудов / отв. за вып. А.В. Петришин. Харьков : Право, 2011. № 3. С. 137–152.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.09.2020 у справі № 420/3453/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91998643>.
9. Борисова В.І., Філатова-Білоус Н.Ю. Щодо питання про правовий статус дочірніх підприємств у системі юридичних осіб приватного та публічного права. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків. 2021.
10. Борисова В.І. Розвиток вчення про юридичну особу в доктрині цивільного права. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність* : матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В.П. Маслової (Харків, 4 лют. 2022 р.). Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків : Право, 2022.
11. Гражданское право Украины : учебник для вузов системы МВД Украины: В 2-х частях. Часть 1 / А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др. ; под ред. проф. А.А. Пушкина, доц. В.М. Самойленко. Харьков : Ун-т внутр. дел; «Основа». 1996.
12. Борисова В.І. Учення про суб'єкти цивільних відносин. Правова доктрина України: у 5 томах. Том 3. Доктрина приватного права / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Харків : Право. 2013.

13. Борисова В.І. Інститут юридичної особи. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2021.
14. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Москва : Статут. 2000.
15. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 31–32, ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.